
ВИХОВНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ

УДК 371.13

Олександр Демченко

НАУКОВИЙ ТЕЗАУРУС БАЗОВИХ ПОНЯТЬ САМООРГАНІЗАЦІЇ ВЧИТЕЛЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Проаналізовано етимологічна й синергетична основи розуміння загального змісту категорії «самоорганізації», з'ясовано її базові термінологічні детермінанти, а також уточнено сутність дефініції «самоорганізація вчителя у професійній діяльності» та виокремлено у ній культурно-освітній, особистісний та структурно-функціональний тезауруси.

Ключові слова: тезаурус, самоорганізація, самоорганізація вчителя у професійній діяльності, культурна самоідентифікація, самоосвіта, особистісна самозміна, фахово-самоорганізаційні якості.

Загальноновизнано, що самоорганізована людина швидше й ефективніше розв'язує поставлені перед нею завдання, успішніше долає труднощі, проявляє ініціативу і творчість. Тому в сучасних умовах глобалізації суспільства особливо актуалізується роль і значення такого широкого поняття як «самоорганізація особистості». Нині воно визнається одним із основних критеріїв трудової діяльності фахівців різного профілю, у тому числі і педагогів, бо значною мірою зумовлює їхню активність у процесі професійного саморозвитку.

У сучасному синергетичному розумінні особистість – це відкрита самоорганізована система її розвитку, для якого характерна малопередбачуваність переходу до нової ідентичності, тобто до особистісної зміни, як способу адаптації до мінливих зовнішніх умов. У цьому контексті до особистості вчителя ставляться вимоги бути здатним до «самозростання» своїх внутрішніх ресурсів – особистісних структур свідомості, діяльності й рефлексії, котрі позначаються науковим тезаурусом численних понять теорії професійної самоорганізації, широко представлених, але недостатньо систематизованих у науково-педагогічних джерелах.

У педагогіці феномен самоорганізації висвітлено у працях В. Андрєєва, В. Арешонкова, Т. Гури, О. Євтоdotюк, С. Кульневича, Т. Шевченко, Т. Новаченко та інших учених. При цьому дослідники активно оперують численними термінами іменникової форми з префіксами «само». Нерідко окремі автори різні за своїм семантичним значенням і змістом поняття самоорганізації ставлять в один ряд, що свідчить про неоднозначне їх розуміння і невпорядкованість наукового тезаурусу. Це

зумовлено тим, що значення слова «тезаурус» усталено розуміється лише як тематичний словник. Натомість, ця категорія значно ширша, бо розкриває повний і систематизований перелік дефініцій для уточнення якогось ключового поняття. Отже, систематичність – провідна характеристика тезаурусу. Завдяки цьому різноманітна інформація на певній основі угруповується, вибудовуючи ієрархічну структуру знання.

У сучасній науці поняття «самоорганізація» набуло всезагального значення як «процесу еволюції ноосфери» (А. Свідзинський). Зважаючи на це, поле його тезаурусу слід розглядати у таких категоріях діалектики як «усезагальне» (охоплює тезаурус міждисциплінарного багатства універсальних термінів теорії самоорганізації), «загальне» (тезауруси різних галузей наук із відкритою інформаційною базою самоорганізації), «особливе» (тезауруси окремої галузі знань, у яких фігурує замкнута множина відповідних їй категорій теорії самоорганізації), «одиничне» (тезаурус предметної області знань зі специфічним для неї контекстом понять самоорганізації).

Мета статті – з'ясувати сутність поняття «самоорганізація вчителя у професійній діяльності» й систематизувати дефініції, що уточнюють його тезаурус.

Етимологія слова «самоорганізація» складається з «само» та «організація», що мають певні семантичні ознаки.

Так, «само», як перша частина складних слів, означає: 1) дію, про яку йде мова в другій частині слова, спрямована на суб'єкт цієї дії, наприклад самоізоляція, самомасаж, самодисципліна; 2) дія, що відбувається без сторонньої допомоги, наприклад: самозабезпечення, самозахват; 3) дія, що відбувається автоматично, з допомогою механізмів, наприклад: самозапис, самохід [13, с. 785]. Як видно, слово «само» має потрібне семантичне значення певної дії, яка виконується кимось з цільовою настановою на самого себе або без неї спонтанно, а також чимось механічним із автоматизованим алгоритмом. Воно в будь-якому разі означає процес.

Слово «організація» має чотири семантичних характеристики: 1) дія зі значенням організувати, організовувати, організуватися, організовуватися; 2) сукупність людей, груп, об'єднаних для досягнення якоїсь мети; 3) будова, структура чогось; 4) фізичні, психічні особливості окремої особи [13, с. 607].

У довідникових енциклопедичних виданнях дефініція «організація» трактується на базі семантики іноземних слів: французького (*organisation* – «пристрій») – внутрішня впорядкованість, узгодженість, взаємодія частин цілого, обумовлені його будовою; латинського (*organizo* – «повідомляю стрункий вигляд», «влаштовую») – сукупність цілеспрямованих процесів чи дій, що призводять до необхідних зв'язків; грецького (*organizo* – «влаштовую», «стрункий вигляд», «об'єднання») – об'єднання людей для

досягнення цілей; англійського (organization – «пристрій», «формування», «взаємозв'язок», «об'єднання») – будова, взаємозв'язок складників, управління.

Як бачимо, термін «організація» також має процесуальні ознаки певної функції «органу» з цільового упорядкування, структурування, об'єднання, чогось або когось, а також устрій життєдіяльності людини й усього живого.

Таким чином, поєднання слів «само» й «організація» утворює поняття «самоорганізація», котре через неоднозначне трактування його складників, за виключенням цільової єдності дій, має нечітку визначеність. Тому використання цього терміна має широкі межі – трансдисциплінарні, міжгалузеві, галузеві та предметні. Крім того його практичне вживання випереджає теорію, про що свідчать численні публікації, у яких воно фігурує як дань «моди на синергетику». Однак беззаперечним позитивом цієї дефініції є її динамічність, яка полягає у тому, що зародившись у надрах кібернетики, вона сформувалась у самостійну теорію самоорганізації, а завдяки своїй міждисциплінарності нині стала універсальним науковим підходом, котрий дедалі активніше збагачується новими теоретичними ідеями, концепціями, висновками і положеннями учених.

Антонімом самоорганізації виступає самодезорганізація. Семантичне значення цього слова пов'язане з префіксом «дез», що означає знищення, видалення, відсутність чи спотворення чогось [13, с. 231]. Тому термін «самодезорганізація» слід розуміти як будь-яку спрямовану на себе діяльність суб'єкта, що має недоцільний сенс і супроводжується деструктивними, руйнівними процесами.

Проміжним між поняттями самоорганізації і самодезорганізації можна вважати категорію «самореорганізація», бо у складі цього терміну міститься префікс «ре», що означає «зворотну або поворотну дію» [13, с. 753], яка за умов активності суб'єкта на себе, може мати як доцільний, так і безглуздий сенс для перебудови власного зовнішнього і внутрішнього єства.

В узагальненому розумінні самоорганізація означає саморух, самоформування природних систем і процесів. Її базовий тезаурус складається з таких понять: «природність», «цілісність», «загальний взаємозв'язок», «відкриті системи», «нелінійність», «нерівноважність», «самозастосованість», «біфуркаційність», «спонтанність», «амбівалентність».

Слід зазначити, що термін «самоорганізація» виник спочатку у межах класичної кібернетики, зокрема, у працях У. Ешбі. Потім у зв'язку із зародженням і розвитком синергетики його зміст значно трансформується і набуває міждисциплінарного значення. Різне тлумачення при його вживанні спостерігаються і нині. Однак провідна ідея самоорганізації залишилася. Вона полягає в здатності системи самостійно

забезпечити стійкість своїх гомеостатичних станів, тобто самозміни, самоналаштування, самонавчання для найоптимальнішого її функціонування.

Із часів виникнення синергетики, уперше узагальнене визначення терміну «самоорганізація» належить її засновнику Г. Хакену. Його сутність полягає у процесі просторово-часового впорядкування у відкритій системі за рахунок узгодженої взаємодії множини елементів, що її складають [15]. Як бачимо, у цьому означенні фігурує лише дія самовпорядкування. Натомість у сучасних трактуваннях зміст цієї дефініції розширюється діями самостворення, самовідтворення й самовдосконалення [7]. Така активність притаманна системам різної природи – фізичної, хімічної, біологічної, технічної, економічної, соціальної та особистісної.

Таким чином, до тезаурусу узагальненого розуміння категорії «самоорганізація» належать категорії самовдосконалення, самовідтворення, самодетермінування, самозміни, самонавчання, самоналаштування, саморух, самостворення, самострукутурування, самовпорядкування.

У філософії розрізняється три типи процесів самоорганізації. Перший – це виникнення із деякої сукупності цілісних об'єктів певного рівня нової цілісної системи; другий – процеси, завдяки яким система підтримує певний рівень організації при зміні зовнішніх і внутрішніх умов функціонування; третій – розвиток систем, які здатні нагромаджувати і використовувати минулий досвід. Відповідно до цього в сучасній педагогіці виокремлюється два діалектично взаємообумовлені синергетичні наукові напрями: самоорганізація педагогічних систем (особливе) і самоорганізація особистості в едукативному процесі (одиничне).

У контексті особливого Н. Таланчук у своїй праці «Сто нових ідей у педагогіці, пов'язаних з відкриттям фундаментальних законів системного синергетизму», стверджує, що процес самоорганізації педагогічних систем відбувається за законами гармонії, системогенези, руху, розвитку, саморозвитку та ін. [14, с. 7].

На нашу думку, відповідно до соціальних запитів використання окреслених принципів самоорганізації дає змогу у кризових ситуаціях виробити нову стратегію конструктивного переходу системи освіти у нову якість.

Характеристика кризових ситуацій сучасної освіти безпосередньо пов'язана з вичерпаністю культурної адекватності освітньої парадигми, створеної для індустріальної культури. Тому для суспільства, загалом, і для педагогів, зокрема, постала проблема доведення всіх структурних ланок освіти у відповідність до ознак постіндустріальної, тобто інформаційної культури. Роль самоорганізації у цьому процесі полягає в

«оптимізації діалогу культур, відповідного йому діалогу освітніх систем, розв'язання головного завдання сучасної освіти, тобто до формування особистості, яка змогла б краще поєднувати індивідуальні інтереси із загальними суспільними інтересами» [9, с. 813]. Досягнення цього відбувається завдяки дії закону гармонізації, що в різних освітніх ланках передбачає розробку й застосування інновацій для формування нового покоління, яке має мислити і працювати по-новому.

Отже, синергетичний аспект сучасних проблем самоорганізації в освітніх системах полягає в розвитку особистості, здатній самостійно здобувати й збагачувати свої знання, формувати загальнокультурні та професійні компетенції.

Розвиток особистості можна розглядати через призму логіки культурних процесів. Як ембріон людини проходить величезну кількість стадій еволюції біологічних форм, так і людина, стаючи особистістю, проходить етапи, що відповідають стадіям руху й еволюції культури.

В. Андреев переконаний, що процес самоорганізації особистості неможливий без активного функціонування пам'яті як умови мінімізації помилок самогенерування, а це неминуче призводить до виникнення інформаційних процесів. На думку вченого, «у межах соціальних систем функції пам'яті бере на себе культура, яка виявляється у процесах самоорганізації людини і трансформується в його особистісні якості» [1, с. 103]. Причому культура в аспекті процесу самоорганізації особистості розглядається як високий рівень її розвитку, що є складною динамічною синтетичною єдністю внутрішніх (цінності, смисли, знання, ідеї, уявлення) і зовнішніх (різні соціокультурні ситуації) складників, які виявляються в різних видах людської діяльності. Ця єдність досягається шляхом культурної ідентифікації, що за твердженням Т. Потапчук, являє собою «усвідомлене прийняття особою відповідних норм і форм поведінки, ціннісних орієнтацій і мови, розуміння свого «Я» з позиції усталених характеристик» [11]. Першоджерелами культурного розвитку особистості є активне освоєння нею традицій і новацій культури, усвідомлення себе її унікальним суб'єктом і розвиток культуротворчих якостей та способів життя.

Отже, для успішної самоорганізації особистості вчителя у професійній діяльності необхідний високий рівень розвитку її культури, який відбувається шляхом ідентифікації через привласнення, створення, збереження і розповсюдження культурних цінностей, смислів, знань, ідей і уявлень. Завдяки цьому людина має прилив додаткової енергії (синергії) і прискорює самоорганізацію. Виходячи з цього, можна виокремити концепт культурної самоідентифікації вчителя у професійній діяльності, тезаурус якого, на нашу думку, складається з культурного самовизначення (вибір системи культурних цінностей), самопросвітництва (самостійний пошук джерел культурної інформації), самоінтеріоризації (прийняття в якості

своїх цінностей культури), етнопедагогічної самотипізації (співвіднесення себе з видатними й авторитетними постатями національної педагогіки). Він підсилюється самоосвітніми процесами, до тезаурусу яких належать самопідготовка, самонавчання, самовиховання й саморозвиток педагога.

Особистісний аспект сутності самоорганізації, на думку Л. Зязюн, «полягає у формуванні в людини нових функціональних систем (стійких рефлекторних утворень, інтелектуальних, вольових, емоційних), що й сприяють розвитку здатностей, удосконаленню вмінь шляхом самонавчання, самовиховання, самоконтролю тощо. До компонентів самоорганізації відносяться здатність до самоаналізу, самоконтролю, саморегуляції, вміння передбачати, цілеспрямованість, рішучість, самоволодіння, стриманість, самокритичність, самодисципліна, терпіння» [6, с. 24–25].

Отже, особистісна самоорганізація – це сукупність природних і набутих соціально значущих якостей людини, які втілюються в усвідомлюваних особливостях волі й інтелекту, мотивах поведінки та реалізуються в організації діяльності. Серед цих якостей особливе значення мають автентичність (спроможність людини бути собою) відповідальність за свої вчинки, здатність до саморозвитку (прагнення до змін і розвитку, активна робота над собою), емоційна стабільність (адекватне оцінювання та реагування на ситуацію), воля (цілеспрямованість, наполегливість, витримка, рішучість, дисциплінованість), котрі виявляються в різних видах діяльності.

У сучасних наукових дослідженнях у межах теорії самоорганізації дедалі частіше вживається поняття «особистісне самоврядування», як самоналогодженої системи. Наприклад, С. Заветний цю категорію розуміє як процес підтримки особистістю стабільності свого існування й зміни власної поведінки на основі зіставлення реального та ідеального «Я-станів». Цей феномен учений зараховує до однієї із сутнісних характеристик людини й розглядає як систему, що складається з компонентів самоврядування: самопізнання, самопрограмування, самооцінка і самоконтроль [5, с. 14–15]. Зважаючи на це, самоорганізацію слід розглядати у контексті ставлення особистості до самої себе, що активно розробляється у психології і педагогіці у межах «Я-концепції», яку загалом можна охарактеризувати як реалізацію себе у процесі життєдіяльності, стиль життя, обумовлений узагальненим уявленням людини про образ «Я». Отже, «Я-концепція» базується на самосвідомості, тобто усвідомленні людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві.

Самосвідомість має такі форми вияву, які пов'язані з усіма сторонами її психічної діяльності: пізнавальної – самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконавання, самоіронія тощо; емоційної – самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення; вольової –

самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість. Продуктами цієї діяльності є образ «Я», який за видами розрізняється на «Я» соціальне, духовне, фізичне, інтимне та сімейне, сформованість котрих залежить від настанов особистості на створення передумов для виходу особистості на рівень самоорганізації. Однак слід зазначити, що цей вихід відбувається не через випадкові настанови, а завдяки вмотивованій поведінці і дій людини, норм і стосунків, вироблених самою особистістю на основі свого позитивного досвіду.

Отже, особистісний тезаурус самоорганізації вчителя у професійній діяльності розмежовується на чотири групи понять: мотиваційно-пізнавальна (самовмотивованість, самопізнання), емоційно-вольова (самопереконавання, самоіронія, самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення, самодисципліна, самонаказ, самовимогливість, саморішучість, самоволодіння, самостириманість, самотрепіння), діяльнісно-прогностична (самопланування, самопрограмування, самоструктурування), рефлексивно-коригувальна (самоаналіз, самооцінка, самокритика, самоконтроль, самоуправління, саморегуляція).

У педагогічному процесі провідними видами діяльності є навчальна і професійна. За В. Андрєєвим умови виникнення у них процесу самоорганізації такі: щоб суб'єктові навчання зробити черговий крок до свого самозвеличення, приймаючи інформацію зворотного зв'язку, необхідно постійно вдосконалювати свої особистісні якості; учень повинен перебувати під впливом цілого ансамблю управлінських факторів, – своїх учителів, ніби виявляючись під синтетичним (синергетичним) впливом цього оточення; підсистема «діяльність учителя», володіючи синергетичними властивостями і постійно взаємодіючи з учнем, також виходить на нові рівні свого саморозвитку [1, с. 102–103]. При цьому перехід від педагогічного управління з боку вчителя до самоврядування учня в різних ситуаціях здійснюється не випадково, а закономірно. І це залежить як від особистісних якостей учителя, його професіоналізму, так і від особи учня, точніше, від міри його готовності до самоуправління, саморозвитку [1, с. 449].

Отже, самоорганізацію особистості у педагогічному процесі можна розглядати як важливу навчально-розвивальну якість учня і професійну якість учителя.

На думку Т. Гури, серед усієї сукупності професійних якостей учителя, самоорганізація відіграє системоутворювальну роль, бо являє собою «устремління фахівця до професійного саморозвитку, самовдосконалення й самозбереження в ситуації нестабільності професійного простору» [4, с. 80]. Таке прагнення педагога реалізується шляхом упорядкування власної діяльності і поведінки, спрямованої на використання організаційного потенціалу для успішного розв'язання численних педагогічних завдань.

У процесі професійної діяльності вчитель постійно перебуває в умовах вибору норм комунікації, мети, завдань, форм, методів і засобів навчання і виховання школярів, способів для розв'язання педагогічних проблем тощо. Цей вибір безумовно залежить від його педагогічної самоорганізації, котра, на думку В. Арешонкова, є процесом «самоструктурування, самовпорядкування й самовдосконалення особистісних, професійних та пізнавальних компетентностей педагога з метою професійної самореалізації» [2, с. 34]. Вочевидь такі дії систематизації сукупності набутих професійних здатностей педагога, на наш погляд, можна назвати «самокомпонуванням», тобто «внесенням коректив у розвиток свого «Я» відповідно до принципів композиції» [10, с. 132]. На користь цієї тези доцільно навести позицію С. Сисоєвої щодо вчителя, котрий у своїй творчій діяльності повинен керуватися принципами гармонії, краси, симетрії, цілісності й удосконалювати на цій основі міжособистісні взаємини [12, с. 20]. Це узгоджується з кібернетичним розумінням системи професійної діяльності, що підлягає гармонізації й самоменеджементу, як суто технічної сторони самоорганізації.

За визначенням В. Крижка, самоменеджмент – це «система самовизначених і самоконтрольованих заходів, спрямованих на підвищення ефективності професійної діяльності й самовдосконалення особистих якостей» [8, с. 245]. Як бачимо, категорія самоменеджменту стосується насамперед належної мотивації, вибору доцільних способів організації професійної діяльності та саморозвитку особистих якостей у процесі її перебігу. Ця проблема надзвичайно широка. Тому у теорії самоменеджменту активно розробляються окремі напрями, наприклад: тайм-менеджмент – обґрунтування методів оптимального розподілу часу за пріоритетністю справ (Д. Адаир); стрес-менеджмент – психологічні засади попередження і подолання стресових ситуацій (М. Фрезе); тим-менеджмент – аргументування вибору «ролей» у групі і шляхів їх ефективного виконання (Г. Паркер); імпресіон-менеджмент – пошук методів справляти доцільне враження на людей (Е. Джоунс). Однак, попри різноспрямованість теоретичних основ менеджменту, його провідними функціями визначено постановку цілей, планування, ухвалення рішень, виконання завдань, контроль, інформування й комунікацію. Це цілком стосується й самоменеджменту у професійній діяльності педагога.

Таким чином, у структурно-функціональному тезаурусі самоорганізації вчителя у професійній діяльності можна виокремити когнітивно-, практично- й рефлексивно-сміслові групи понять, що репрезентують його фахово-самоорганізаційні якості для забезпечення динаміки перебігу гармонійного впорядкування й досягнення результативності розвитку своїх загальнокультурних, фахово-педагогічних та інструментальних компетенцій.

Когнітивно-сміслову групу складають категорії самостереження, самопізнання, самоусвідомлення й самовизначення, які виконують функцію розуміння сутності внутрішнього хаосу власної фахової придатності, завдяки чому відкривається широкий спектр варіантів для вибору подальшого шляху професійного саморозвитку.

У практично-сміслову групу входять самоактуалізація, самовповноваження, самопрограмування, самоменеджмент і самореалізація, функціонально призначених для задоволення системи стійких потреб удосконалити цілісність власної професійної діяльності шляхом узгодження взаємних ієрархічних зв'язків і досягнення ціннісної значущості результативності кожного її складника.

До рефлексивно-сміслові групи належать самоаналіз і самооцінка як функції контролю відповідності досягнутих задекларованим соціальним нормам результатів власної професійної діяльності і подальшого коригування окремих когнітивних та поведінкових процесів самоорганізації.

Сутність самоорганізації вчителя у професійній діяльності слід розглядати у культурно-освітньому, особистісному і структурно-функціональному тезаурусах. Культурно-світній тезаурус складається з категорій, що стосуються процесів культурної самоідентифікації та самоосвіти; особистісний – із дефініцій, що позначають активність самозміни природних і набутих соціально значущих мотиваційно-пізнавальних, емоційно-вольових, діяльнісно-прогностичних та рефлексивно-коригувальних якостей; структурно-функціональний – із понять, що характеризують когнітивні, практичні та рефлексивні процеси самовпорядкування й самовдосконалення фахових компетенцій, а також самоменджменту педагогічних функцій у навчанні, вихованні і розвитку школярів.

Користуючись запропонованою систематизацією провідних категорій самоорганізації вчителя у професійній діяльності, відкриваються можливості для поглибленого вивчення особливостей перебігу цього процесу у педагогів конкретної фахової спеціалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев В. И. Педагогика творческого саморазвития : Инновационный курс : в 2 кн. / В. И. Андреев. – Казань : Из-во Каз. ун-та, 1996. – Кн. 1. – 566 с.
2. Арешонков В. Ю. Педагогічна самоорганізація в системі безперервної освіти : термінологічно понятійний аналіз / В. Ю. Арешонков // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. – 2007. – № 32. – С. 30–35.
3. Войлошникова В. Е. Управління формуванням власного поведінкового ресурсу під час навчання спеціальності / В. Е. Войлошникова,

- А. О. Величко // Вісник ДонНУЕТ. Серія : Гуманітарні науки. – Донецьк : ДонНУЕТ. – 2010. – № 2(46). – С. 151–156.
4. Гура Т. Є. Развитие профессиональной самоорганизации педагога в пространстве последипломного образования / Т. Є. Гура // Личность в едином образовательном пространстве : Сб. научн. статей I Международного образовательного форума (Запорожье, 5–7 мая 2010 г.). – Запорожье : ООО «ЛИПС» ЛТД, 2010. – С. 79–83.
 5. Завітний С. О. Соціальне управління і особистісне самоврядування : проблеми взаємодії (філософсько-методологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філософ. наук, спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / С. О. Завітний. – Х., 2005. – 30 с.
 6. Зязюн Л. І. Теоретичні засади розвитку та саморозвитку особистості в освітній системі Франції : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра пед. наук, спец. : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. І. Зязюн. – К., 2008. – 30 с.
 7. Ключко В. Е. Самоорганизация в психологических системах : проблемы становления ментального пространства личности (введение в трансспективный анализ) / В. Е. Ключко. – Томск : Томский гос. ун-т, 2005. – 174 с.
 8. Крижко В. Теорія і практика менеджменту в освіті : [Навч. посібник] / В. Крижко. – К. : Освіта України, 2005. – 255 с.
 9. Лутай В. С. Енциклопедія освіти / В. С. Лутай // Академія педагогічних наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
 10. Пічкур М. О. Композиційна діяльність у формуванні професійної культури вчителя / М. О. Пічкур // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / За ред. В. Г. Кузя. – К. : Міжнародна фінансова агенція. – 1999. – С. 131–136.
 11. Потапчик Т. В. Культурна ідентичність особистості : постановка проблеми [Електронний ресурс] / Т. В. Потапчук. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_27_1/pataphuk.pdf].
 12. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості вчителя : [Навч. посібник] / С. О. Сисоєва. – К. : ІСДОУ, 1994. – 112 с.
 13. Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В.В Дубічинського. – Х. : Школа, 2008. – 1008 с.
 14. Таланчук Н. М. Сто новых идей в педагогике, связанных с открытием фундаментальных законов системного синергетизма / Н. М. Таланчук. – Казань : НИИССО РАО, 1993. – 92 с.
 15. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным явлениям / Герман Хакен / пер. с англ. – М. : Мир, 1991. – 240 с.